

*Torshälla Nyby Historiska Sällskap & Jubileumsutställningens Vänner
i samarbete med S:t Olofs Gille*

NYBY BRUKS LIBERGS-EPOK

1882-1944

Upp- och nedgångar påverkades inte bara av konjunkturen

*Dagens regeringskansli Rosenbad i Stockholm byggdes av Lars Linus Liberg 1902
(bild av Holger Ellgaard)*

Publikationen bygger på Nyby Bruks historia nedtecknad i kronologisk ordning av de tidigare på bruket anställda Allan Karlsson och Erland Nilsson m.fl. samt material hämtat ur Torshälla Tidning och brevväxlingen med kung Oscar den II om hamnområdet. Dessutom ges ett smakprov ur de skildringar som Elof Maxe gjort av bruksmiljön och Christer Ericsson av relationerna i brukssamhället på Nyby Bruk under Libergsepoken.

Sammanställd av Benny Flodin

Redigering och bearbetning av Benny Flodin, Rolf Forssell, Lennie Frykman och Jan-Erik Kling

Innehåll

NYBY BRUKS LIBERGS-EPOK 1882-1944.....	3
Förord	3
LIBERGS FRAMÅTANDA OCH EXPANSION	4
Lars Linus Liberg	4
Lars Linus Liberg anställs som disponent på Nyby Bruks AB 1882	5
Nya verk och ugnar	6
Produktionen vid Nyby Bruk runt sekelskiftet och uppsvinget under 1:a världskriget	8
Planteckning över Södra verken från 1913	9
Lars Gunnar Mauritz Liberg	10
Äntligen elektricitet	10
Ett försök till uppryckning	11
50 ÅRS STRIDIGHETER OM HAMN OCH VATTEN	12
Hamntvisten	12
Resultatet av hamntvisten	13
Vattenkraftsfrågan i Torshälla	14
Resultatet av Vattenstriden	15
LIVET PÅ NYBY BRUK	16
Ett nedslag i Lars Linus Libergs bruksmiljö – året är 1910	16
Libergs-epokens brukssamhälle av Christer Ericsson	18
SLUTET PÅ LIBERGS-EPOKEN.....	19
BAKGRUNDEN TILL NYBY BRUK OCH JÄRNTILLVERKNINGEN	20
KRONOLOGISK SAMMANFATTNING 1807-1882	21
HERRGÅRDAR OCH RESIDENS ÄGDA AV NYBY BRUK AB UNDER EPOKERN ZETHELIUS & LIBERG	22
KARTA ÖVER NYBY BRUK FRÅN ÅR 1920	23
OM TORSHÄLLA NYBY HISTORISKA SÄLLSKAP.....	24

ANMÄRKNING:

De flesta bilder och kartor i broschyren är, om inte annat anges, hämtade ur Torshälla lokalthistoriska bildarkiv (med originalen hos S:t Olofs Gille), Industriarkivet i Eskilstuna, Wikipedia och ur av Nyby Bruk tidigare publicerat historisk material.

Layout: Charlotta Rosell

Tryck: Östertälje tryckeri

Nyby Bruks Libergs-epok 1882-1944

Nyby Bruk ca 1885

FÖRORD

Då vi studerat Lars Linus Liberg och hans son Lars Gunnar Libergs liv har vi frapperats av hur olika de utvecklades. Fadern gick från framgång till framgång. Sonens liv framstår som präglad av ensamhet, föga framgång och att ha varit rejält olyckligt. Detta förklarar trycksakens underrubrik:

”Upp- och nedgångar påverkas inte bara av konjunkturen”.

Omslagets bild på ett hus i Stockholm, Rosenbad, har givetvis mötts av protester. ”Ni bör ha en Nyby-relaterad bild, till exempel Elof Maxes underbara målning av stångvalsverket från 1895” (se sidan 7), ”och inte ett Stockholmshus!” Att vi ändå valde Rosenbad beror på att vi vill väcka viss förundran och nyfikenhet och som Nybyiter är vi givetvis stolta över att ”en av oss” låtit bygga Rosenbad.

Under Gunnar Libergs ledarskap slumrar bruket nästan in mellan 1920-1930 och först med den mycket sena elektrifieringen av bruket, med start 1932, görs fram till andra världskriget vissa försök till moderniseringar, dock utan större framgångar. Efter Gunnar Libergs död 1944 köps bruket av Bröderna Edstrand 1945.

*”Förmodligen var den tid som Nyby Bruk ägdes av grosshandlaren Lars Linus Liberg en av **brukets glansperioder**, om man tar i betraktande att han, ifrån att en gång varit järnhandlarbiträde i Stockholm, vid sitt frånfälle var ensam ägare till en oerhört stor förmögenhet.”*

CITAT AV ELOF MAXE OM LARS LINUS LIBERG, UR **TORSHÄLLA OCH NYBY – SIDA VID SIDA**

Vi vill tacka Outokumpu Stainless/Nyby för att de generöst finansierat utgivningen av denna publikation samt en kommande broschyr om Nybys Outokumpu-epok som inleddes 2001.

Torshälla i april 2016
Rolf Forssell ordförande

Lars Linus Liberg

Libergs framåtanda och expansion

LARS LINUS LIBERG (FÖDELSENAMN LINUS LAURENTIUS)

Föddes i Eskilstuna den 16 december 1847. Dog i Stockholm den 25 februari 1924. Han var gift med Agnes Sofia Charlotta född Vogel.

De fick barnen Sigrd Ingeborg Sofia (gift Högberg), Lars Gunnar Mauritz Liberg, Agnes Märta Maria Liberg och Dagmar Elisabeth Liberg.

Lars Linus Liberg var en mycket framgångsrik man. Han kom att äga, helt eller delvis, många verksamheter, bland andra: Nyby Bruk AB med Holmens Mekaniska Verkstad, Wikmanshyttans stålverk med lant- och skogsegndomar, Lyckeåborgs bruk i Blekinge och fastigheten Rosenbad i Stockholm (dagens regeringskansli). Han projekterade och byggde Rosenbad med Ferdinand Boberg som arkitekt. Huset stod färdigt 1902.

Familjen Liberg hade sin Stockholmsvåning högst upp i Rosenbad, i anslutning till tornet. Han var med och grundade en bank i Stockholm vilken senare köptes av Enskilda Banken. Lars Linus var delägare i Norra Södermanlands Järnvägsaktiebolag. Han köpte Ryningsbergs säteri i sin fars och farfars hemort Husby-Rekarne. Vid sin död lämnade han i testamente en miljon riksdaler var till ett betydande antal arvtagare.

Lars Linus Liberg
1847-1924

Nyby bruks försäljningsprogram

Vid **Nyby Bruk** tillverkas och försäljes billigt:

Jernplåt, Stålplåt och **Plogfjölur** af alla dimensioner;
Ramsågblad, Cirkelsågar och alla andra slags sågar, för hvilkas godhet ansvaras;
Sågbladsämnen för Ram- och Cirkelsågar, af stål och af hårdt jern;
Smergelskifvor, Skördemaskinknifvar m. fl. sorters knifvar;
Spadar och **Skyfflar** af stål, såsom Trädgårds-, Dikes-, och Täckdiknings-spadar, Snö-, Ballast- och Kol-skyfflar m. m.
 Skadade Sågblad och Cirkelsågar mottagas för reparation. Priskuranter tillhandahållas och öfversändas på begäran. Bref och Requisitioner torde adresseras till **Nyby Bruks Aktiebolag**, adress **Thorshälla**.

Annons av Nyby Bruk i Teknisk Tidskrift 1879

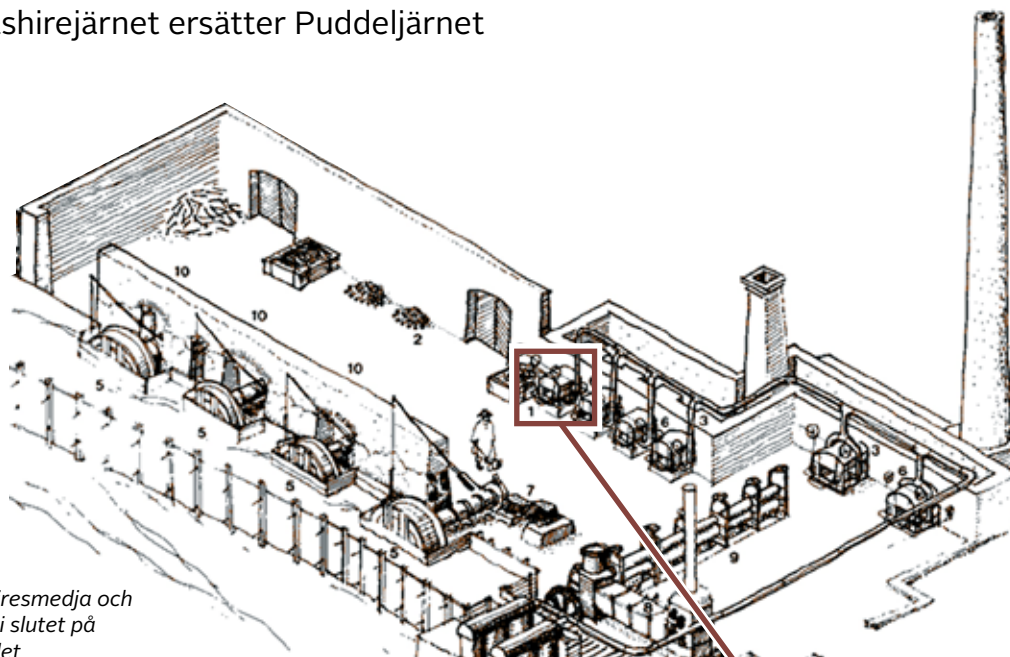
och av Libergs grosshandel i Stockholm 1880

LARS LINUS LIBERG ANSTÄLLS SOM DISPONENT PÅ NYBY BRUKS AB 1882

I början av 1880-talet får Nyby Bruk, aktiebolag sedan 1872, svårigheter att sälja plåten. Ett styrelseprotokoll från den tiden säger, att i Stockholm fanns en grosshandlare med namnet Linus Laurentius Liberg som visat sig synnerligen duglig att sälja plåt. Han föreslogs och antogs till chef för Nyby Bruk med bibehållande av egen försäljningsfirma i Stockholm.

Med grosshandlare Lars Linus Liberg som chef startas omgående en Lancashiresmedja och ett stångdrageri, samtidigt som driften av puddelugnarna upphör efter hand. Grosshandlare Liberg hade från sin bostad på Stora Gråmunkegränd 3 varit en av Nyby Bruks två försäljare i Stockholm under andra halvan av 1800-talet.

Lancashirejärnet ersätter Puddeljärnet

Lancashiresmedja och Plåtverk i slutet på 1800-talet

Typisk Lancashiresmedja

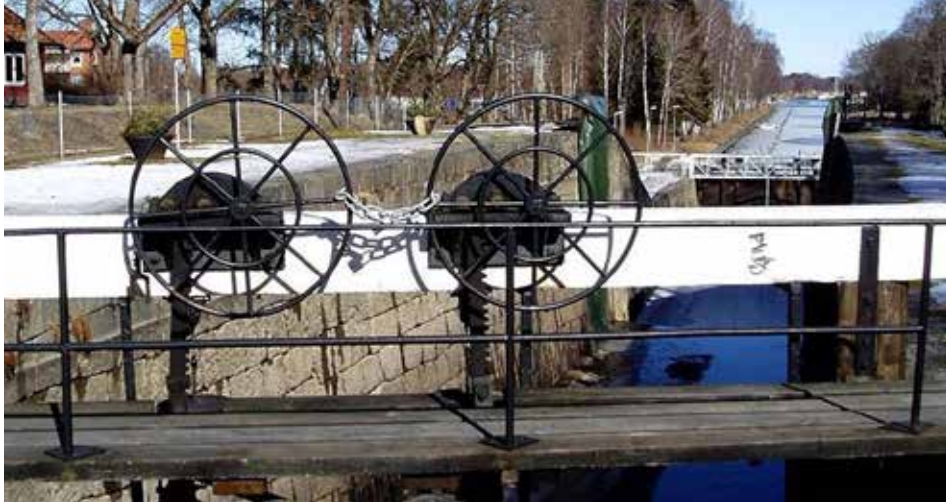
MED 6 HÄRDAR, 4 HAMMARE OCH PLÅTVALSVERK I SLUTET PÅ 1800-TALET.

Allt råmaterial till Lancashiresmedjan kördes in med skottkärror där en "smälta" normalt tog 40 minuter. "Smältan" (100-140 kg) kördes därefter på kärra till hammaren där den slogs ihop och delades i lämpliga stycken för vidare valsning. Varje härd hade 4 smeder och det fanns fyra härdar för tackjärn och en för skrotsmältning. Månadslönen för en smed år 1910 var 90 kr, vilket ansågs högt vid seklets början.

Valsverket i Lancashiresmedjan på Nyby Bruk drevs av en vertikal turbinaxel via en vinkelväxel till drivaxeln, med ett 2 ton tungt balanshjul. I förparet med 1335 mm långa valsar valsades lancashirestycken och martingöt, som värmts till "vitvärme" i en stenkolseldad ugn och valsades till lagom tjocklek i förparet. Dessa klipptes till ämnen som värmdes i en separat generatorgaseldad ugn, varefter de valsades till sluttjocklekar i färdigparet.

Eskilstuna nedre kanal

Nedre slussen mot norr

Den nedre kanalen byggdes åren 1855-1860 och består av en tvillingsluss med en lyfthöjd på hela sex meter. Kanalens sträckning kan ses på kartan på sidan 13.

NYA VERK OCH UGNAR

Plåtvalsverk 1885

(se bilden på sidan 11)

Redan efter tre år som disponent och VD hade Liberg blivit majoritetsägare och kunde nu titulera sig som Brukspatron (ägare av bruket). Han låter bygga ett helt nytt plåtvalsverk på östra sidan av Bruksdammen/fallet där det gamla plåtvalsverket legat. Här kan plåtar med max 1250 mm bredd och 2-6 mm tjocklek tillverkas.

Stångvalsverk och första Martinugnen

(se bilderna på sidan 7)

1894-95 gör Liberg ytterligare en viktig investering för Nyby Bruk när han låter bygga ett nytt stångvalsverk med en stor Martinugn (5 ton) på den västra sidan om Bruksdammen. Här byggs också en ny spikfabrik. (Se även bild och planteckning på sidan 9.)

Holmens gjuteri & mekaniska verkstad

1889 förvärfvar Liberg Holmens Verkstad med alla byggnader och inventarier. I köpet ingår även gårdarna 8-14 på västra stranden om Holmen.

Från 1890 drevs företaget som dotterbolag till Nyby Bruk och specialiserade sig på bl.a. hamnkranar och gruvspel där man blev ett av landets främsta verkstadsföretag inom sitt område.

Eskilstuna nedre kanal (se bild ovan och karta på sidan 14), som trots motstånd från Torshälla stad byggts 1860, fick stor betydelse för företagets transporter. Kanaltrafiken upphörde 1965.

Stationshus

För transporter behövs järnväg. 1895 drogs Norra Södermanlands Järnväg fram till Nyby bruk, där en station anlades. Stationen invigs av Oscar den II. Fyra år senare förlängs järnvägen till Mälarmölan där en mindre hamn byggs.

Järnvägsstation vid Nyby Bruk

Järnvägsstation vid Mälarmölan

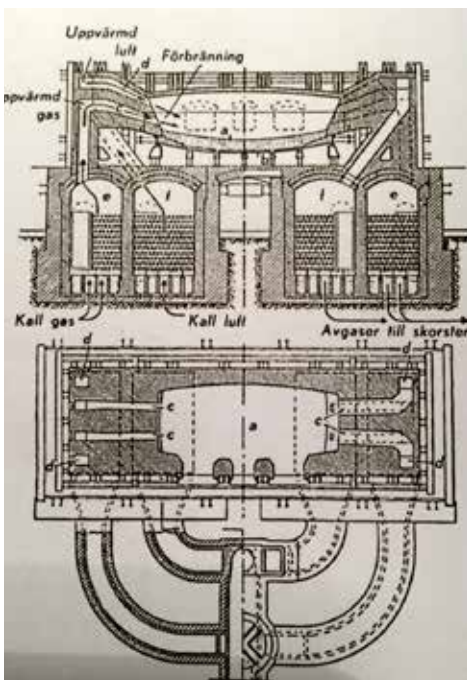
Stångvalsverk

Illustration av stångjärnsvalsningen från 1895 av Elof Maxe
(ur Alla tiders historia om Nyby Bruk)

Mediumverket hade ett förpar med tre valsar, ett trappar, ett slätpar där även valsar för runt och fyrkant kunde läggas in samt slutligen ett universalpar. Finverket var kopplat till groverket och hade 6 valsar: förpar, sträckvalspar, fyrkant- och runtpar, trappar, kantpar samt färdigpar. Sedan göten på 100 kg valsats i förparet till lagom tjocklek klipptes ämnet upp i bestämda längder som efter återuppvärmning kunde färdigvalsas till max 20 m längder – sedan tog väggen emot.

Siemens-Martin ugn

Martinugnen murades med tegel från eget tegelbruk och värmen erhöles från, i en generator förgasad, stenkol. Även träflis användes vid brist på stenkol. Ugnen var av typen sur Martin och man kunde tillverka järn och stål med olika kolhalter. Mest gjordes mjukt järn med ca 0,10 % kol lämpligt för takplåt m.m. Till spik användes 0,15-0,20 % kol och på beställning kunde hårda stål med upp till 0,90 % kol göras för spadar, skyfflar, grepar m.m.

"Luft förvärms i en förvärmare (regenerator) och passerar över det smälta järnet vidare till en andra regenerator som uppvärms. Riktningen ändras då och då för att ta var på hettan! Martinugnen tömdes efter 6-12 timmar, via ett bottenhål, i en tegelinklädd skänk på svängarm, som gjöt järnet i kokiller. Göten som stelnade i kokillerna var dels ca 100 kg stångjärns-göt (12x12 cm i fyrkant och 1 meter långa) och dels dubbelt så breda plåtgöt som vägde ca 200 kg. De senare hade tre ingjutna anvisningar som delade dessa i fyra bitare med en hejare.

Arbetet vid martinugnen var mycket tungt, varmt och slitsamt. Särskilt påkostande var det för kokillresarna, eller de så kallade gropkarlarna. De skulle omedelbart efter tappningen med långa spett hugga bort det järn som stelnat i tapphållet. Även slag som blev vid tappningen skulle av dem kärras ut på slagghögen som låg på norra ändan av stångvalsverket. När slaggen var utkörd var det lagom att ta itu med påsättningen av tackjärnet till den nya smältan. Först sattes två ton tackjärn in. När detta smält insattes skrot i en mängd så att smältan kom upp i den rätta vikten."

(arbetet vid Nyby Bruk beskrivs av Elof Maxe)

PRODUKTIONEN VID NYBY BRUK RUNT SEKELSKIFTET OCH UPPSVINGET UNDER 1:A VÄRLDSKRIGET

Investeringen i Martinstål visade sig vara mycket lyckad för produktutvecklingen i Plåt- och Stångvalsverken. Den öppnade för många nya stålsorter och produkter som väl mötte den dåtida efterfrågan och nya användningsområden.

Produktionen år 1900 är 5500 ton Martingöt och 1500 ton Lancashirejärn för tillverkning av stångjärn, plåt och klippspik.

Vid sekelskiftet kom allt råmaterial som regel sjövägen till Torshälla hamn och lossades från skutor och pråmar med kran. Tackjärn och skrot kördes på hästdragna trallor på en smalspårig järnväg till våghuset och lastades därefter vid Valsverksberget.

I Torshälla stad bor 1893 personer och i Nyby Bruk 622.

Larsbo-Norn AB köps av Lars Linus Liberg

År 1901 köper Grosshandlare Liberg Larsbo-Norn AB, som äger 5 bruk i Bergslagen, bl.a. Wikmanshytte Bruk där sonen Gunnar Liberg är bruksdisponent 1909-1918. Åren 1915 till och med 1917 visade upp rejält större nettovinster, rekordåret 1916 noteras för 2.36 mkr.

Under första världskriget sker ett kraftigt uppsving även för Nyby Bruk AB och vinsten ökar från 0,3 mkr 1914 till 1,6 mkr 1918.

År 1914 byggs Martinugn nr 2 vid Galgberget.

Puddeljärnstillverkningen hade långt tidigare utbytts mot Lancashirejärn, som lades ned först 1926 på Nyby. 1926 tillverkades i Sverige knappt 9 tusen ton jämfört med 93 tusen ton Lancashirejärn år 1918.

Sista svenska Lancashiresmedjan, den i Ramnäs, lades ner först 1964.

För Nyby Bruk bromsades utvecklingen upp efter 1918. 1920-talet inleds med en period av krisår. Det gick så illa att "konkurstider" hotade. Mellan 1920 -1930 slumrade bruket nästan in.

Larsbo-Norn säljs 1918 till Scania-Vabis. Scania fick betala en vacker slant för bruket och blev tvunget att ta upp betydande lån för att köpet skulle kunna genomföras. Under åren därefter vek konjunkturen och Scania Vabis begärdes i konkurs 1921. Vid den efterföljande rekonstruktionen uppstod bolaget Wikmanshytte Bruk AB 1922 och bättre tider kunde snart skönjas...

INTRESSANTA LÄNKAR:

sv.wikipedia.org/wiki/Larsbo-Norn

www.sim.se/produkter/dalarnas-lan/norns-bruk

www.gamlavikmanshyttan.se/gamlaindustrin/scaniavabis

www.norn.nu/historia.html

Libergs döttrars lekstuga med förstukvist och burspråk som slutar med takkupa. Den idag K-märkta stugan fanns med bland de 20 bästa förslagen till "1900-talets fastighet" tillsammans med bl.a. Eiffeltornet, Globen, Taj Mahal och lutande tornet i Pisa, inget dåligt sällskap för en lekstuga

Lekstuga i Nyby-parken

Vid övertagandet av Nyby 1918 var verken slitna och Gunnar Liberg måste börja om med att bygga dammar och vattenverk.

Tillgång till köpkraft fanns ej då, så övriga reparationer fick anstå till år 1932 då den första kraftstationen beräknades tas i bruk.

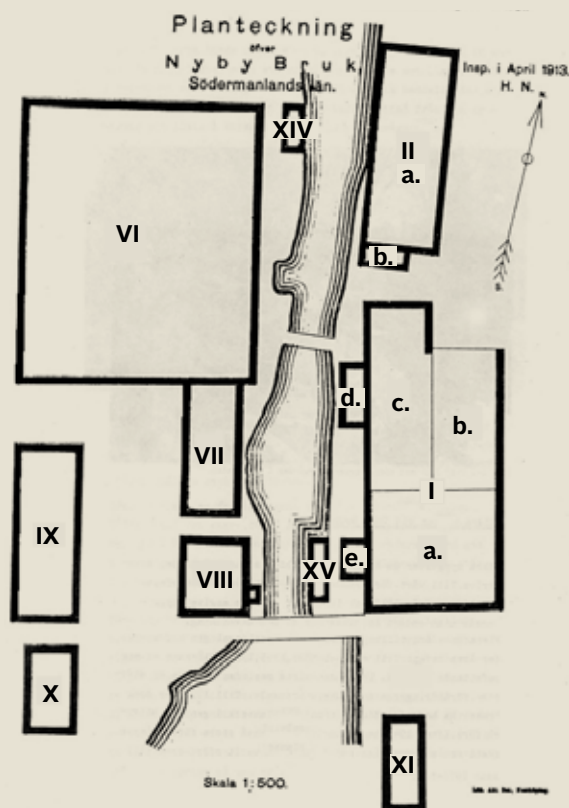
I stället bygger Brukspatron Liberg en lekstuga till sina döttrar Gunvor och Marianne. Stugan är ett mästerverk och ett minnesmärke i Nyby-parken.

År 1924 avlider Grosshandlaren Lars Linus (Linus Laurentius) Liberg och Nyby Herrgård övertas av sonen Lars Gunnar Liberg.

Södra Verken 1910-tal (vykort)
 I förgrunden herrgården, bakom den Plåtvalsverket (I a.) och Lancashiresmedjan (I c.)
 Huset vid dammen är Spikfabriken (VIII). De tvärställda huskropparna bakom
 Spikfabriken är Martinugnen och Stångvalsverket (VI).

PLANTECKNING ÖVER SÖDRA VERKEN FRÅN 1913

- I a. Plåtvalsverk från 1885
- b. Packrum för plåt
- c. Lancashiresmedja från 1882
- d. Vattenhjul för hammardriften
- e. turbin med fast vattenpump
- II a. träkolsmagasin
- b. blåsmaskin
- VI Martinugn nr 1 från 1894
och Stångvalsverket från 1895
- VII Snickarverkstad
- VIII Spikfabrik
- IX Reparationsverkstad
- X Spannmålsmagasin
- XI Kontor
- XIV Kutterhyvel
- XV Elkraftstation på åns västra sida
mitt emot spikfabriken

LARS GUNNAR MAURITZ LIBERG

Gunnar Liberg föddes den 26 januari 1881 i Stockholm och dog den 10 december 1944 i Torshälla. Han blev 63 år. Han var son och efterträdare till Lars Linus Liberg.

Gunnar Liberg var gift med sin kusin Elin Katarina född Liberg. Gunnar och Elin fick 1907 dottern Gunvor Katarina Gunnarsdotter gift Hermelin och 1909 dottern Karin Marianne gift Koenigsegg.

Fram till 1918 var Gunnar Liberg bruksdisponent vid det av fadern ägda bruket i Vikmanshyttan. 1918 flyttade han till Nyby Bruk för att efterträda fadern som bruksdisponent. Resten av familjen flyttade då till Stockholm och våningen i Rosenbad.

Paret Liberg skilde sig och Elin gifte om sig vid 36 års ålder med översten och greven Gustav Hamilton.

I sitt arbete med att sköta Nyby Bruk stöttade sig Gunnar Liberg mer och mer på sin kamrer Valfrid Andersson, som befordrades till disponent.

(Valfrid Andersson var far till statsrådet Karin Ahrland.)

ÄNTLIGEN ELEKTRICITET

Först år 1932 ersätts de gamla vattenhjulen i Nyby-fallet med elkraft från en kraftstation och stångjärnverket elektrifieras mer än 10 år efter de flesta konkurrenterna.

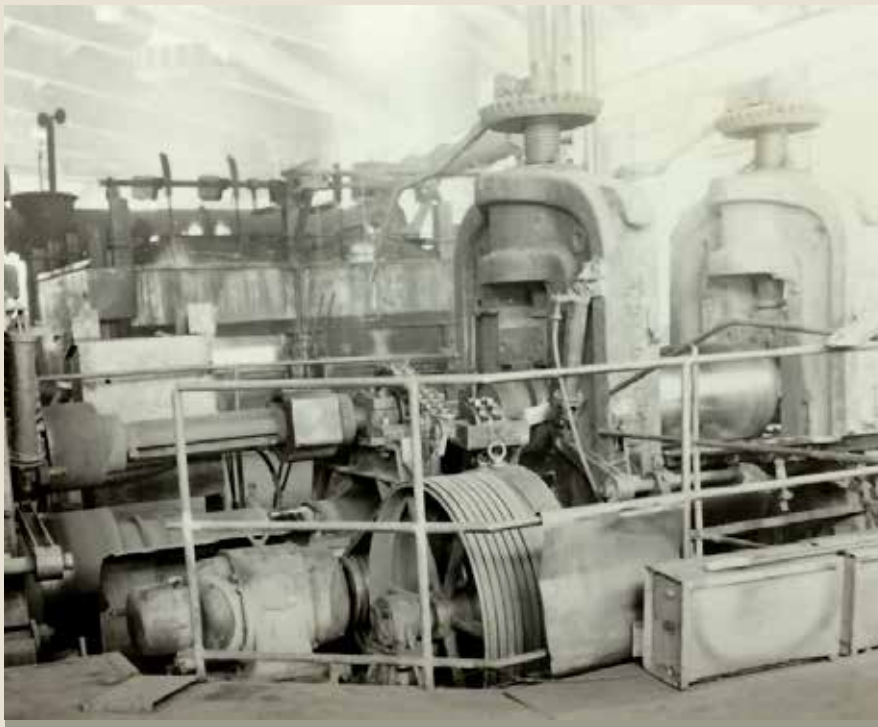
År 1933 startar även bygget av en kraftstation i Kvarnfallet som står färdig några år senare. Tillverkningen av klippspik upphör och maskinerna flyttas till Lyckeåborgs bruk i Blekinge som köptes redan 1892. Under tiden fram till 1945, då andra världskriget slutar, elektrifierades hela bruket.

Kvarnfallet i Torshällaån

Nyby kraftverk i Nybyån vid Södra verken

DET GAMLA "FLAGGSKEPPET"

Bilden är sannolikt tagen efter elektrifiering och viss modernisering andra halvan av 1930-talet.

Det gamla varmvalsverket som byggts av Lars Linus Liberg redan 1885 var då sedan länge både omodernt och nerkört.

Sonen Gunnar Liberg och den dåvarande disponenten Valfrid Andersson hade redan börjat montera ett nytt begagnat amerikanskt valsverk i en ny valsverksbyggnad när Bröderna Edstrand övertog bruket och bygget stoppades

ETT FÖRSÖK TILL UPPRYCKNING

Först med den mycket sena elektrifieringen av bruket på 1930-talet, fram till och under andra världskriget, görs vissa försök till moderniseringar, dock utan större framgångar.

Samtidigt med elektrifieringen byggs runt mitten av 1930-talet ett nytt kalldragningsverk för stång, ett nytt kallvalsverk för 200 mm breda band och ett nytt galvaniseringsverk för plåt.

Holmens Verkstad, Kronokvarnen och även det "moderniserade plåtverket" elektrifieras.

Det senare, plåtvalsverket, som varit Nyby Bruks "flaggskepp" under drygt 100 år, havererade dock fullständigt år 1938. En återuppbyggnad ansågs omöjlig och såväl verk som byggnader revs.

Citat ur Curt Brandstedts manuskript från 1939:

Hela bruket var nedkört, utslitet. En första rundvandring gav eftersmak av museum. En 5-tons martinugn levererade järnet till ett 30-tal kokiller i en rolig karusellformering. Anno 1885 hade dåvarande ägaren Lars Linus Liberg, den driftige, skaffat ett nytt plåtverk och 10 år senare byggt martinugn och stångjärnsverk.

Dessa enheter var nu, efter sonen Gunnar Libergs övertagande, alla nära kollaps. Som jag växt upp vid Fagersta Bruk och där jag också trots min ungdom även hunnit arbeta ett par år, föreföll mig en renovering av detta förfallna gamla verk helt orealistiskt. När jag skaffat mig en uppfattning om förutsättningarna för inbyggnad av "nya" valsstolar i det gamla verket kom jag till den slutsatsen, att det vore alldeles fel. Det skulle bli bättre och billigare att bygga nytt på lämpligare plats och låta det gamla verket rulla på så länge det höll ihop.

Jag förde på tal mina tvivel om driftingenjör Korsgrens plan beträffande plåtverket med patron Liberg. Han svarade att han förstod mina synpunkter, som stämde med hans egen uppfattning, ett nybygge vore naturligtvis det bästa alternativet. Han skulle tala med disponent Valfrid Andersson om de ändrade planerna. Jag drog en suck av lättnad, trodde faran var avvärjd. Korsgren hade dock en helt annan uppfattning, han hade även lovat brukspatron Liberg att bytet av valsstolar, drivmaskineri o.s.v. skulle klaras på fyra veckor! (I verkligheten tog det fyra år).

År 1942 hade bruket även ett större lantbruk med 200 kor, 20 hästar och 300 hektar odlad mark.

50 års stridigheter om hamn och vatten

Hamnen på västra stranden mellan dagens Hamnkiosk och Andbäcksbron runt sekelskiftet. På bilden ser man de hamnmagasin som byggts av Nyby Bruk och staden Torshälla.

Hamnavgifter för lastning och lossning betalades enligt särskild taxa med hänsyn till fartygens storlek och typ av last och var för hamnägaren en betydande inkomstkälla.

HAMNTVISTEN

1837 hade Adolf Zethelius och Torshälla stad gjort avtal som stipulerade att

"... Nyby Bruk framgent skall erlägga en bestämd summa af trettio tre riksdaler, 16 skilling banco årligen utan avseende på Brukseffekternas mängd eller stället hvarest de utlastas och antingen de vägföres eller icke..."

Första försöket till ny hamnordning

1883 drev Torshälla Magistrat, med stöd av Kungl. Maj:ts Befallningshavare i Södermanland igenom godkännande av en ny hamnordning. I den ogiltigförklarades stadens och Nyby Bruks överenskommelse från 1837.

Lars Linus Liberg protesterar både 1883 och 1899

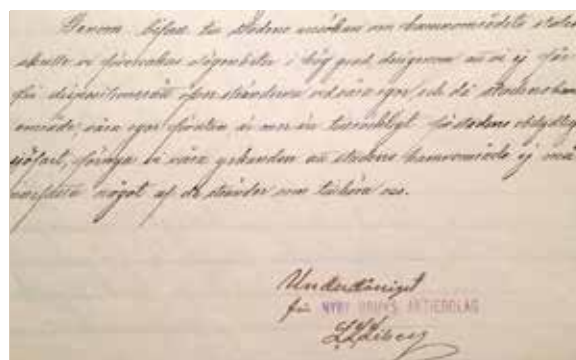
Eftersom Torshälla magistrat lierat sig med Kongl. Maj:ts Befallningshavande fann Lars Linus Liberg det nödvändigt att skriva brev till kungen.

Huvudargumenten var, vid sidan om 1837 års hamnavtal, att ägandet av strand och vattenfall borde väga tungt till brukets fördel. Historien från 1828, när Adolf Zethelius övertog Nyby Gård och köpte den stora Kronokvarnen i Torshällaån som Gustav II Adolf låtit bygga 1628, kom väl till pass i breven till kungen.

År 1831 överlät Kronan dispositionsrätten av Holmenfallet till brukspatronen vid Nyby Bruk då den inte längre hade något eget intresse av fallet. I överlåtelsen ingick även dammbyggnaden och den f.d. hammarsmedjan på östra sidan av fallet.

Magistratens förslag till hamnordning 1883 till kungen

Lars Linus Libergs protestbev 1899

Förvärvet av Holmenfallet tillsammans med köpet av Kronokvarnen ingick förmodligen i en väl uttänkt plan för att skaffa sig fullständig kontroll över vattenregleringen till Nybyverken och på så sätt avhända sig alla eventuella konkurrenter till vattenrätten i Torshällaåns vattenflöde.

Dessa omständigheter var också den främsta anledningen för Kronan att överlåta Kvarnfallet till Zethelius "då nu alla divergerande intressen" var samlade på en hand. Senast året 1846 ska Nyby bruk ha förvärvat den sista hammarsmedjan på östra åstranden.

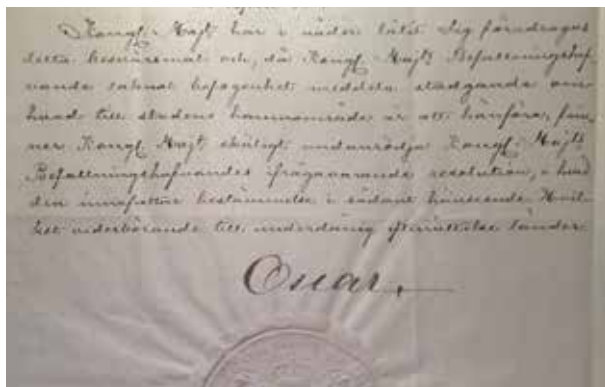
Troligen befarade Lars Linus Liberg framtida attacker från staden att reglera hamn och vattenflöden varför Nyby Bruk 1890 köper Holmens Verkstad med alla byggnader och inventarier samt gårdarna 8-14, på Torshällaåns strand väster om Holmen, för en billig penning (70 tkr).

Nu när Nyby Bruk var störste ägare på båda sidor om Torshällaån, kunde Liberg hävda, att avtalet från 1837 naturligtvis fortfarande skulle gälla.

Oscar avfärdar stadens ansökan 1884

Kungen menade att hans "Befallningshavande" saknat befogenhet att bistå magistraten i Torshälla i kravet på en ny hamnordning i Torshällaån.

"I anledning af hvilka underdåniga besvär Kongl. Maj:ts Befallningshafvande inkommit med Vederbörande yttrande samt eget underdånigt utlåtande, hvarefter klaganden ingifvit en ytterligare skrift i ämnet; Gifven Stockholms Slott den 25 April 1884."

"Kongl. Maj:t har i nåder låtit sig föredragas detta besvärsmål och, då Kongl. Maj:ts Befallningshafvande saknat befogenhet meddela stadgande om hvad till stadens hamnområde är att hänföra, finner Kongl. Maj:t skäligt undanröda Kongl. Maj:ts Befallningshafvandes ifrågavarande resolution, i hvad den innefattar bestämmelse i sådant hänseende. Hvilket vederbörande till underdånig efter rättelse länder."

Oscar

Torshälla stad ansöker på nytt hos kungen

1899 den 6 maj inkom Landshöfdingeembetet med en ny ansökan till Konungen om fastställande av hamnområde för Torshälla stad utarbetat av stadens Magistrat omfattande:

"Torshällaån i hela dess bredd från en linie, dragen i rak riktning emellan Eskilstuna nedre kanals södra mynnings norra strand och den punkt å motsatta stranden, der grädden emellan Torshälla stad och Torshälla socken mötte, ned efter ån intill en linie, dragen från samma kanals norra mynnings vestra strand till närmaste punkt å motsatta åstranden, allt i enlighet med de gränser, som funnes angifna å en vid ansökningen fogad karta",

(jämför kartan på sidan 14)

Naturligtvis innehöll ansökan en del förslag till lättnader för Nyby Bruk med hänvisning till historisk hävd och ägda Strandtomter både ovan och nedan kvarnfallet.

Kung Oscar antar förslaget men ...

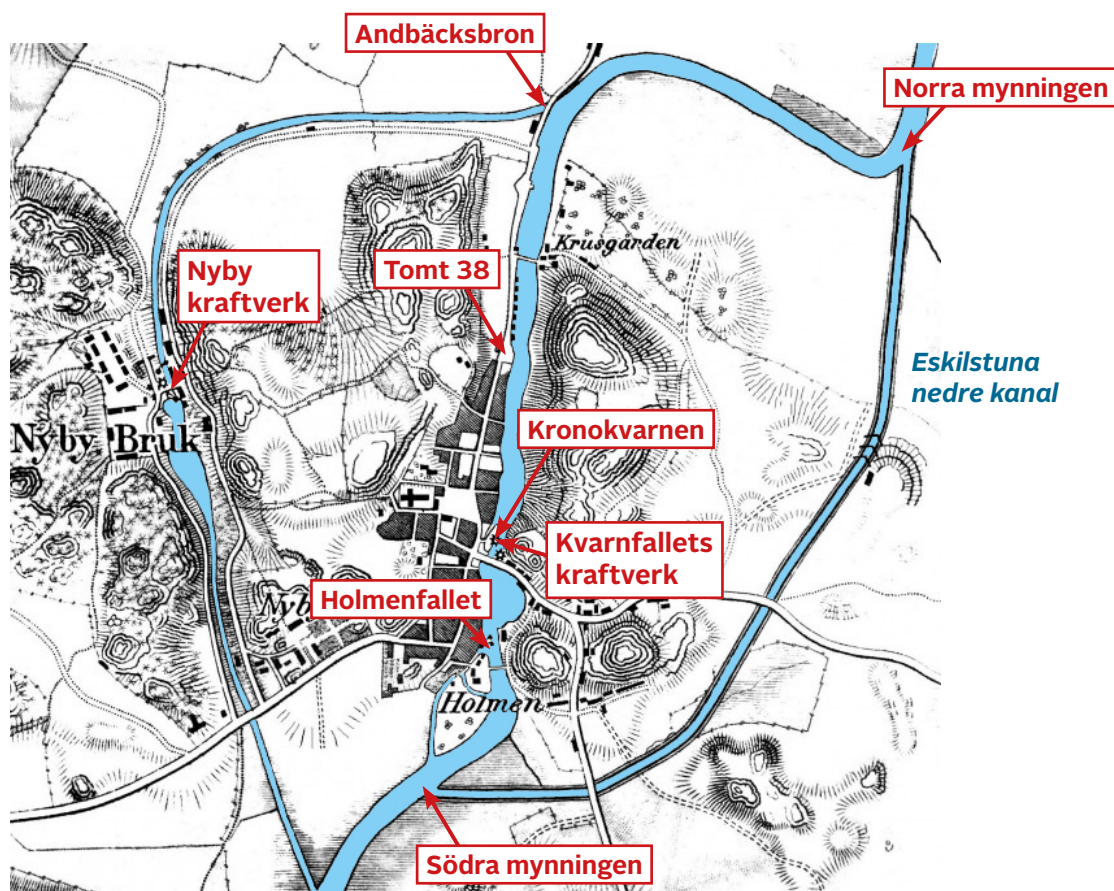
1902 den 31 oktober kom svaret på ovan nämnda förslag, undertecknad av kung Oscar, och där förslaget till hamnområde ovan antas, efter remissutlåtanden från Kommerskollegiet, Lotsstyrelsen och Generaltullstyrelsen, med följande undantag (tagen ur en avskrift) till förmån för Nyby Bruk:

"Derjemte hafve VI funnit godt förklara, att fartyg, som uteslutande för Nyby bruks aktiebolags behof anlöpa bolagets å vestra åstranden mellan omförmälda punkt XV (vid tomt 38) och Andbäcksbron belägna bryggor, skola likaväl som deröfver förda varor, tills vidare och intill dess annorlunda kan vara i behörig ordning bestämdt, vara befriade från att erlægga hamnavgift i vidare mån än med det årliga belopp, som enligt omförmälda aftal af den 3 Juli 1837 kan tillkomma staden"

Stockholms Slott den 31 oktober 1902 / Oscar

RESULTATET AV HAMNTVISTEN

Efter nästan 20 års strid mellan Nyby Bruk och Torshälla stad fastslog slutligen kung Oscar den 11 år 1902 att avtalet från 1837 skulle fortsätta att gälla. Man kan därför påstå att den 20-åriga kampen varit meningslös och att Lars Linus Liberg således vann.

Karta från 1866 över de tre åarna som illustrerar striden mellan Nyby Bruk och Torshälla stad om hamnområdet och fördelningen av vattenflödena till de två kraftstationerna

VATTENKRAFTSFRÅGAN I TORSHÄLLA

Sedan sekelskiftet hade elektrifieringen av Sverige tagit fart och framförallt där strand- och vattenrätt hade samma ägare kunde de första kraftstationerna byggas utan stridigheter. De flesta järnbruk och konkurrenter till Nyby Bruk kunde därför elektrifieras redan före år 1915.

Striden kulminerar 1915

Bråket inleddes redan vid sekelskiftet då staden mot tomtören överlät rätten till vatten och vattenkraft i halva ån till fabrikören Ali Andersson, som omedelbart byggde en mindre turbin. Bruket ägde då Kronokvarnen och stranden på västra sidan om Kvarnfallet. Staden köpte, efter vissa taktiska turer, tomt 21 på östra stranden i avsikt att kunna nå en kompromiss om vattenkraften. Detta blev dock inte fallet i Torshälla där Staden och bruket utkämpade en bitter strid om äganderätter m.m. Striden blev extra komplex genom att två år skulle dela på vattenflödet. År 1915 kanske striden gick som hetast med de planerade vattenkraftverken i Torshälla – och Nybyån, men tyvärr dröjde det ytterligare 15 år innan man kunde enas och bygga de två vattenkraftverken.

Vattenkraftsdebatt i pressen

Ett antal klipp ur Torshälla tidning det året förtäljer hur striden böljade fram och tillbaka:

Torshälla Tidning

1915

”Den vattenrätt som staden i närvarande stund äger är den som genom rättegången mellan staden och fabrikör Ali Andersson tillvunnits staden, och som vi här kunna kalla sågfallet. Efter en utbyggnad af detta fall kan där uttagas enligt firman Unander & Jönssons utredning minst 250 hästkrafter under 9 månader af året med den reglering av Holmfallet och Hålldammen som nu sker, och vida mer om regleringen skötes med större hänsyn till den rätt staden har enligt §14 och §17 i gällande vattenrättsförordning.”

Forts. klipp ur Torshälla Tidning 1915

”Nyby bruk anses ska ha rätt, att vid sina verk vid Nybyfallet uttaga knappa 5 kbm i sek. Som bekant har likväl bruket utan vederbörliga tillstånd företagit en del förändringar, hvarigenom vatten i afsevärdt högre grad än tillföre ledas från Torshälla ström, och enligt på senare tid verkställd utredning uppgår behovet vid bruket f.n. till 7,5 kbm/sek. Skulle denna ökning återbördas ökar sågfallets kapacitet från 250 till 375 hkr.”

Olika tolkningar av kungens dom 1898

”Från ena sidan har man velat tolka den så att alla utsikter för staden att genom laga anmälan få rätt till hälften af vattnet vid kvarndammen därmed vore för alltid afhjälpta. Domen skulle grunda sig på att vattenrätten vid tidpunkten för skatteköpet af kvarnen ostridigt skulle ha tillhört kronan, och Nyby bruk såsom nuvarande ägare skulle ha samma rätt nu som kronan då hade i egenskap av ägare till stränderna på båda sidor om fallet.

Från motsatta sidan har framhållits att domens formulering endast vore en naturlig konsekvens af Nyby bruks rätt att hafva damm och dammfäste i stadens grund och sålunda benyttjat sig af allt vatten så länge de ensamt underhölle dammen och staden ej anmält att den vill sin lott i vattnet nyttja.

Vid de efterforskningar som gjorts rörande kronans rätt i strömmen vid tiden för skatteköpet af kvarnen har man funnit att den rätten varit ganska tvifvelaktig.

År 1624 tillbytte sig nämligen kronan Torshälla kvarn av Axel Oxenstierna och innehade densamma till år 1745. Då sålde kronan kvarnen till slotsbyggmästaren Petter Gerdes med skyldighet för honom att underhålla kvarnen och dammen. Men redan år 1605 har kronan genom Kungl. Bref donerat

kvarnen till Torshälla stad Hallspånga hemman, som antages med all säkerhet vara beläget öster om ån och inom hvilka ägor stadens nu ägande tomt nr 21 är belägen. Alltså, då kronan sålde kvarnen med damm, var östra stranden redan för 140 år tillbaka i Torshälla stads ägo. Och med strand följer vatten.”

Strandrätt ger vattenrätt men ...

”Slutsatsen blir att med strandägarrätten följer vattenrätten. Denna teori vann också stöd i praktiken genom de många domslut, ett 15-tal, i vattenrättstvister mellan kronan och enskilda som på senare tiden afkunnats och utfallit till kronans nackdel. Kronan har i alla dessa fall fränkänts sin påstådda äganderätt till resp. vattenfall. Så kan det också gå här i Torshälla med kronans rätt år 1745.”

Förhoppning om 2900 hkr

”Hvad betyder nu detta för Torshälla och Nyby?

Jo om ett gemensamt vattenverk skulle anläggas här kunna vi med samma fördel utbygga det för närmare 2900 hkr af det klara skälet att fallet vid Tunafors är endast 5 m högt medan fallet här i Torshälla är 6 m, (jämför tabellen nedan).

Detta är eventualiteter som staden ej kan eller får förbise.”

SUMMERING AV OVAN ARTIKLAR:

Eftersom bruket kontrollerade bl.a. Holmendammen och därmed flödena i åarna tog det ytterligare drygt 15 år, efter tidningens artiklar 1915, innan första kraftverket togs i drift.

RESULTATET AV VATTENSTRIDEN

De två patronerna Liberg, Lars Linus och därefter sonen Gunnar, hamnade i en segdragen tvist om vattenrättigheterna. Denna tvist fick förödande konsekvenser för Nyby Bruk då den försenade elektrifieringen av bruket med över 20 år. En tvist som man måste säga att Gunnar Liberg förlorade. Kraftverken i Nybyån startades först 1932 och i Kvarnfallet 1935.

DAGENS SITUATION VAD GÄLLER VATTENKRAFTEN I ÅARNA

KRAFTVERK	ÄGARE	VATTENDRAG	EFFEKT (MW=hkr)	NORMALPROD. (GWh)	FALLHÖJD (m)	BYGGÅR
Kvarnfallet	Strömfallet AB	Torshällaån	0,7 = 940	3,5	5,3	1935?
Nyby	Strömfallet AB	Nybyån	0,4 = 540	2,8	6,5	1932
Skogstorp	Skogstorp Kraftverk AB	Eskilstunaån	1,2 = 1600	5,2	5,2	1908
Tunafors	Strömfallet Tunafors AB	Eskilstunaån	1,7 = 2280	7	5,3	1914

Som synes ger de båda fallen i Torshälla tillsammans ca 1500 hkr effekt, vilket är långt ifrån de förhoppningar man hade i stadsfullmäktige under stridigheterna år 1915.

Livet på Nyby Bruk

Brukssamhället ca 1860
- se även kartan på näst
sista sidan

ETT NEDSLAG I LARS LINUS LIBERGS BRUKSMILJÖ – ÅRET ÄR 1910

Elof Maxe hjälper sin far Carl komma ihåg hur man arbetade vid Nyby Bruk med järn- & ståltillverkningen via Lancashiresmidet och Martinugnen, valsningen till plåt & stång, klippningen till spik samt ångsågens produktion av plank och bräder under 1900-talets början, sammanställt av Elofs son Björn Maxe.

Han minns framförallt hur de anställda arbetade, bodde och levde i denna utpräglade bruksmiljö, där han särskilt beskriver vardagslivet på ett nostalgiskt och kärleksfullt sätt:

Befolkningen och bebyggelsen

Efter år 1895, när de så kallade nya verken stod färdiga att tas i bruk, uppstod frågan om bostäder. En lösning kom till stånd genom att tre stycken hus uppfördes. Det var de tegelstensbyggnader som ligger i skogskanten högst upp på det gamla bruket. Husen blev stabila och ansågs efter den tidens krav som hypermoderna. I lägenheterna fanns såväl järnspisar, kakelugnar och innanfönster.

När detta bygge var färdigt hade Nyby arbetarbo- städer för 160 familjer. De flesta lägenheter var på ett rum och kök, men förmän och en del verkmästare som bodde i Kogne hade två rum och kök.

De som tagit anställning vid starten 1895 blev i regel kvar på bruket och lagandan var synnerligen god.

Stångjärnsverket ansågs som en bra arbetsplats. Till och med statarna, som på den tiden hade för sed att flytta en gång om året blev rotfasta. De kontanta lönerna låg nog inte högre än vad som tillämpades på andra järnbruk, men en del extra förmåner fanns. Sålunda var bostaden fri och de anställda, som hade sin hemvist på annat håll, fick hyresbidrag.

Fri vedbrand, doktor och medicin samt skatterna betalades av bruket. Vidare hade varje gift smed rätt att på vissa uppdelade jordstycken så, sätta, ansa och bruka jorden som sin egendom. På det så kallade stora landet fick varje familj några fåror att sätta potatis i. Sättningen av dessa fåror skedde gemensamt. Nyby höll med körare och hästar. Att få sättpotatisen i jorden hjälpte alla till med. Det var mycket noga att var och en skulle ha sin egen sättpotatis i de fåror som blev hans.

För att förvara "gusslånet" byggde smederna källare. I verket göts stenar av vällugnsslaggen och dessa stenar var ett ypperligt byggmaterial. I en del utvalda backsluttningar ställdes utmärkta källare i ordning. Det gick så till att fyra och fyra smeder slog sig ihop på fritiden och grävde, murade och snickrade. Källarna delades sedan i fyra lika delar och så ordnade var och en hur han ville ha det med bingar och hyllor. Allt som gick åt till bygget av virke, murbruk, slaggsten och spik fick man gratis från bruket.

Handel och affärsverksamhet

Grisar och höns var inte tillåtet att hållas vid Nyby. Men smederna tyckte om stark, billig och fet mat. Därför blev det organiserat att skaffa sådan från bra och billiga inköpsställen. En slakterifirma i Motala var en erkänt god leverantör och till Nybysmederna gick ständiga leveranser. Det var högtid när Motala-lådan kom och innehållet delades upp efter de förut gjorda beställningarna.

Salt sill var en stående beställnings-vara. Denna sill kom direkt från Göteborg. De som skötte om hemtagningen och inbetalningarna för varorna var ansedda som duktiga karlar som var att lita på.

Tidigare hade gjorts ett försök att få igång en andels-handel men det utföll olyckligt så affären upplöstes. En del gårdfarihandlare besökte också Nyby regel-bundet och gjorde små affärer. Luffare fick vila i verken på platser där de inte var i vägen, men det var strängeligen förbjudet för dessa att logera i stall och ladugårdar, men från lador och logar blev de sällan bortmotade.

Roxnäs Skola

Kultur

Det kulturella-, religiösa-, idrotts- och nöjeslivet var väl tillvarataget vid Nyby men slog ingenstans över till ytterligheter. På de flesta områden var de olika intressena gott representerade. Sålunda fanns på Nyby två stycken musikkåror, en för blåsinstrument och en för stråkar.

Biblioteket, som var ganska väl hållt i fråga om bokbeståndet, var inrymd på den så kallade verkstads-vinden. Ett rum som även användes till samlingslokal vid möten av de anställda fanns där.

I detta rum förekom också uppbörd för "Nyby Bruks Arbetares Sjuk Och Begravningskassa". Även "Nykterhets-vännernas Sjukassa" var representerad med en lokal avdelning vid Nyby. Också denna hade sina sammankomster på verkstads-vinden.

Arbetarbostäder Kogne

Skola och undervisning

Barnaskolorna i de unga och livskraftiga familjerna vid Nyby var i många fall mycket stora. För att pränta in kunskap i barnen fanns Roxnäs skola som byggdes år 1900. Läraravdelningarna var fyra stycken och skolgången varade sex år. Varje lärare lärde barnen under två år och hade sålunda två stycken årskullar men i småskolan undervisades en årsklass i taget med samma lärarinna i två år.

Skolområdet omfattade den nordöstra delen av Torshälla landsförsamling med längst i söder Källsta och Mälarbaden i norr, sedan ned till Ängsholmen i öster och Stadstorp i väster. Träslöjd för pojarna förekom i de fyra sista klasserna och under samma tid fick flickorna lära sig sy, sticka och virka

Ett exempel på yrkesstoltheten i det gamla bruks-samhället, som Christer Ericssons avhandling diskuterar, illustreras av bilden från 1885 där de blivande kuskarna strålar av stolthet.

LIBERGS-EPOKENS BRUKSSAMHÄLLE AV CHRISTER ERICSSON

Professor Christer Ericsson, tidigare bruksarbetare vid Nyby bruk, disputerade i historia vid Stockholms Universitet i februari 1997 på en avhandling med titeln: "Vi är alla delar av samma familj - Patronen, makten och Folket vid Nyby bruk 1890-1940"

Avhandlingens huvudfråga är den kulturella och sociala innebörden av de paternalistiska relationerna vid Nyby bruk. Det väsentliga innehållet är redogörelser av olika variabler inom ett patriarkalt styrt bruk och det bruksamhälle, som i det sammanhanget uppstått.

Fenomenet paternalism, så som det utvecklades i de traditionella bruksamhällena, har i arbetarhistorisk forskning oftast beskrivits som en strategi ovanifrån, dvs. ett kontrollsystem upprätthållet av arbetsgivaren.

Christer Ericssons avhandling om relationer mellan bruksledning och arbetare vid Nyby bruk är ett försök att nyansera denna uppfattning genom att anlägga ett perspektiv som ställer arbetarna själva och deras påverkan av det paternalistiska systemet i fokus.

FRÅGAN ÄR ALLTSÅ: HUR FRAMSTOD PATERNALISMEN SOM LEGITIM?

Ericssons svar är att den i högre grad än man i allmänhet har föreställt sig handlade om ett oskrivet kontrakt med ömsesidiga rättigheter och skyldigheter för arbetsgivare och arbetstagare. Enligt förf. är paternalismen i första hand ett socialt system och bör analyseras som ett sådant.

Patronen var en "god fader" för sina anställda, och som förf. påpekar byggde hans trovärdighet just på hans funktion att vara en synlig fadersfigur, med ett betonat "personligt" förhållande till sina underlydande. Sträng men rättvis får man förmoda.

"Min slutsats är att industripaternalismen var en institution som arbetare och bruksägare vid Nyby bruk använde sig av för att i ett

ömsesidigt samspel främja båda parternas intressen, allt dock inom ramen för en hierarkisk ordning".

Ericsson menar att 1800-talets traditionella paternalism personifierad av Lars Linus Liberg nådde en brytningspunkt och upplöstes under sonen Gunnar Libergs ledarskap.

Brukspatronen Lars Linus Liberg

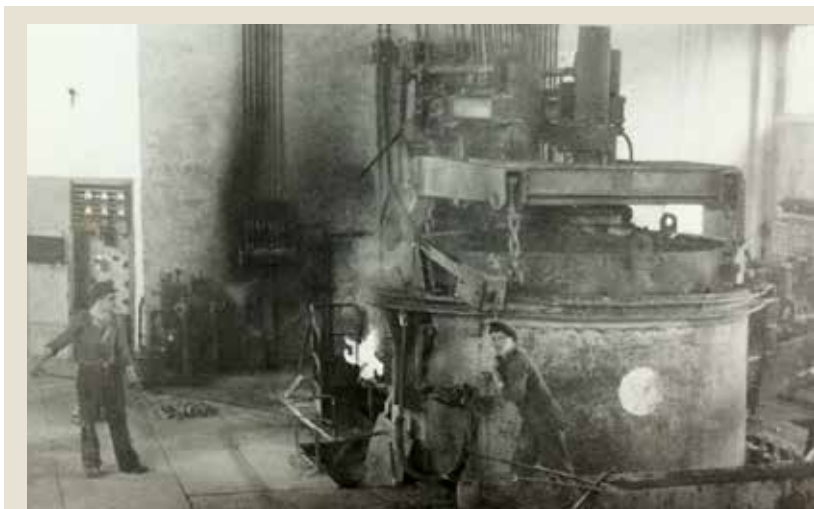
SLUTET PÅ LIBERGS-EPOKEN

Efter Gunnar Libergs död 1944 köps Nyby Bruk av Bröderna Edstrand (BE) 1945. Bruket tillverkar huvudsakligen svartplåt och armeringsjärn, omsätter ca 5 mkr och har ca 250 anställda.

Vid köpet bestod produktionen av:

- två 8-tons (de gamla 5-tonsugnarna) basiska Martinugnar i växeldrift
- en 3-tons Rennerfeltugn
- ett stångvalsverk bestående av medium- och finvalsverk
- ett kallvalsverk med tre duo-valsverk för band
- ett drageri för komprimerade axlar
- Holmens Gjuteri & Mekaniska Verkstad som inköpts 1889

Redan innan köpet såldes en hel del av brukets produkter genom BE:s försäljningskontor, speciellt via Stockholmskontoret. Framförallt gällde detta armeringsstål och komprimerade axlar där lagerförsäljning var mest lämplig. De kallvalsade bandstålen fann sina kunder främst i Smålandsindustrin. När kallvalsverket och stångdrageriet lades ned och bara kamstålet återstod skedde försäljningen helt genom BE-koncernen.

ETT NYTT PLÅTVERK?

När det gamla plåtvalsverket, Nybys "flaggskepp" närmade sig sin död strax innan andra världskriget och komplett revs 1938 var planen att det skulle ersättas med ett "bättre begagnat" valsverk. En ny valsverksbyggnad stod klar och ett begagnat M.E.S.T.A. plåtvalsverk hade börjat monteras när BE tog över 1945.

Verket färdigställdes aldrig för produktion av svartplåt utan lades i malpåse i avvaktan på vilka beslut som de nya ägarna skulle fatta om Plåtverkets och Nyby Bruks framtid.

RENNERFELTS ELEKTRISKA UGN

En stjälpbar elektrodugn för stålraffinering, smältning av stål till stålgiutgods, framställning av ferrolegeringar och annan metallsmältning.

Nyby Bruk installerade sannolikt sin ugn i mitten/slutet av 1930-talet då Kvarnfallets kraftverksbygge var i full gång.

Ugnen blev en värdefull tillgång när BE inledde sin tillverkning av rostfria stål i slutet av 1940-talet.

STÅNGVALSVERKET levererade slätt armeringsstål samt diverse rund- och plattstålsdimensioner till verkstads- och byggnadsindustrin. Dessutom råmaterial till drageriet för komprimerade axlar och till kallvalsverket. Råmaterialet utgjordes av 6" fyrkant smågöt på ca 150 kg som valsades till ämnen på 40 resp. 60 kg, en mycket olönsam hantering.

Stångvalsverkets produktion rationaliserades så att det utöver ämnesleveranserna producerades endast armeringsstål. När kamstålet dök upp på marknaden övergick man helt till att producera detta som gav en väsentligt bättre lönsamhet. 1951 byggde BE om finverket för att kunna vals 6"-göten direkt till kamstål mellan 8-25 mm diameter. Verket drevs som god inkomstkälla till 1970 då det såldes till Marocko.

Första valsparet i stångvalsverket

KALLVALSVERKET levererade band i mjukt stål upp till 200 mm bredd. Man var endast delvis beroende av stångvalsverket som råbandsleverantör. En stor del köptes antingen från USA eller svenska verk. Efter ombyggnaden av stångstålsverket 1951 var man helt beroende av köpta råband. I och med de allt sämre priserna på kallvalsat under 1950-talet blev lönsamheten allt sämre och de sista åren till mitten av 50-talet arbetade man huvudsakligen som legovalsverk.

DRAGERIET FÖR KOMPRIMERADE AXLAR bestod av betkar, riktverk och två stångdragbänkar. Råmaterialet var varmvalsad rundstång från mediumverket, vanligen 0,20% kolstål. Tillverkningen var mycket lönsam åren efter kriget men försämrades allt eftersom konjunkturen normaliserades. När produktionen av rostfria sömlösa rör startade i början på 50-talet lades stångdragningen ned och lokalen byggdes om till drageri för rostfria rör.

HOLMENS GJUTERI & MEKANISKA VERKSTAD var specialiserad på traverser, släpspel och liknande transportanordningar. Dessutom på tungt gjutgods för varvsindustrin. Verkstaden hade god allmän maskinutrustning och lämpade sig utmärkt för byggandet av det nya NYBY BRUK.

BAKGRUNDEN TILL NYBY BRUK OCH JÄRNTILLVERKNINGEN

Tackjärnets och järnets väg från Nora Bergslag till Mälaren gick på medeltiden via Hjälmare till Hyndevad och via Närje å till Torshälla och Mälaren.

1610-1650 via Sveriges första kanal, Karl den IX:s kanal, och från ca 1650 via Arboga graf och från 1830 via dagens Hjälmare kanal

Bergsmännen från Bergslagen sålde sitt järn på Hindersmässan (19 januari i gamla almanackan) i Örebro redan på 1300-talet. Järnet fraktades ner vintertid från de talrika hyttorna i Bergslagen. Örebro hade en viktig hamn varifrån järnet fördes vidare. Transporterna gick på Hjälmarens och Närje å till Mälaren, via Eskilstuna och Torshälla. Det är bakgrunden till de första smideshamrarna i Holmenfallet som startade på 1400-talet.

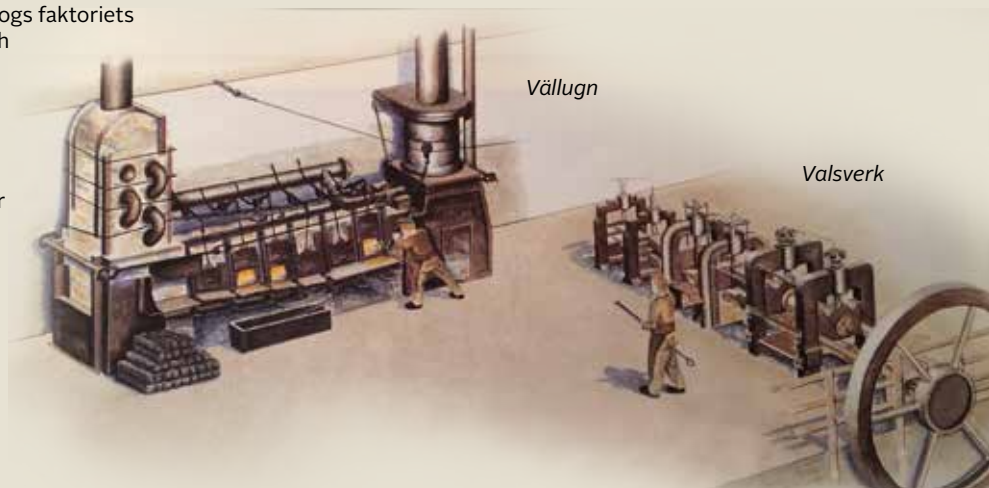
År 1650 havererade slussarna i Karl den IX:s (Hertig Karls) kanal (Nybyån/Grafån) och återskapade vattenfallet och därmed vattenkraften till Södra verken.

Gevärsfaktoriet flyttade år 1813 från Söderhamn till Carl-Gustafs stad (Eskilstuna). Nyby Gårds ägare Eric Nordewall blev fabriekts förste chef och fick till uppgift att lösa tillverkningsproblemen av gevären som berodde på "pip-plåtarnas" kvalitet.

När Nordewalls dotter Sofia gifte sig med guldsmeden Adolf Zethelius blev även Adolf intresserad att lösa problemen med plåtarna.

SVERIGES BREDASTE PLÅTVALSVERK STOD KLART PÅ NYBY ÅR 1833

Nyby Bruk fick en flygande start tack vare sina leveranser av pipplåtar av hög kvalitet till Gevärsfaktoriet där Zethelius svärfar var chef. År 1835 övertogs fabriekts gjutstålstillverkning och 1837 erhöles statens tillstånd att tillverka "Brännstål", ett slags stål som framställdes genom längre tids glödning av i kolpulver inbäddat järn som får hög kolhalt (stål) och därför kunde härdas till hög hårdhet. Stålet användes vid vapentillverkning.

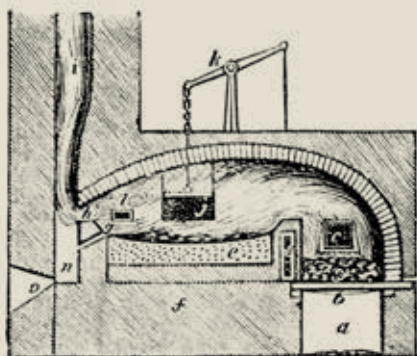

(ur Alla tidens historia om Nyby Bruk)

KRONOLOGISK SAMMANFATTNING 1807-1882

- 1807 Styresmannen för Fristaden i Eskilstuna, Öfverste Bergsmechanicus Eric Nordewall, köper Nyby frälsehemman, där han senare ville bygga ett plåtvalsverk. Något plåtvalsverk fick han dock ej finansiering till, däremot anlade han en vattendriven kvarn med 4 par stenar vid Nybyfallet.
- 1828 överläter Nordewall Nyby Gård för 300 000 riksdaler till sin måg, guldsmeden och gulddragaren Erik Adolf Zethelius (1781-1864) från Stockholm. Samma år köpte Zethelius den stora Kronokvarnen, som Gustav II Adolf låtit bygga 1628, vid Kvarnfallet. Han övertog samtidigt Holmenfallet och därmed vattenregleringen till Nybyån och Södra verken. Kvarnen med sina 10 stenar hade mycket stor kapacitet och förutom från norra Sörmland och Västmanland maldes säd också från Baltikum. Med Zethelius övertagande öppnades nu åter möjligheten att bygga ett plåtvalsverk.
- 1829 grundade Adolf Zethelius* Nyby Bruk och samarbetet med vännen Samuel Owens, "uppfinnaren" till den vedeldade Puddlingsprocessen*, blev mycket lyckat. Järnet tillverkades i världens första vedeldade Puddelugn* och smiddes i en stor Mumblingshammare till ämnen som valsades i Sveriges bredaste plåtvalsverk som stod klart år 1833.
- 1836 byggdes ett spårvalsverk för stångjärn och man var först med valsade fasonjärn, dvs. vinkeljärn och spantjärn för fartygsbyggen. Dessutom stod sågklinge- och spikfabriken klar och Nyby Bruk kunde leverera klippspik ur de plåtklipp som föll vid plåttillverkningen
- 1838 är Nyby Bruk landets största plåttillverkare och Adolf Zethelius får Jernkontorets stora guldmedalj för sina insatser för "järnförädlingsprocessens förbättrande"
- 1845 köper Erik Adolf Zethelius både Surahammars och Lisjö bruk. Nyby tillverkar klippspik i en maskin konstruerad av Sven Rinman. 1848 startade två danskar samma tillverkning vid Lyckeå-borgs bruk i Blekinge, en verksamhet som Nyby Bruk under L.L. Liberg köpte 1892.
- Plåtproduktionen är då ca 500 ton/år och bland de större kunderna kan nämnas Gevärsfaktoriet (gevärspipor), de mekaniska verkstäderna i Nyköping och Motala (ångpanneplåt) samt Munktells i Eskilstuna.
- Gevärspiporna tillverkades fram till 1869 av pipplåtar som vällades ihop med hammare där Nyby Bruks plåtar gav minst kassation. 1867 introducerade Remington borrade pipämnen (stång) som stegvis slog ut plåtlevrarserna.
- 1855 visar Nyby Bruk sina plåtar på världsutställningen i Paris och kanalen mellan Mälaren via Torshälla till Eskilstuna påbörjas och står klar 1860.
- 1859 säljer Adolf Zethelius sina bruk (Nyby, Surahammar och Lisjö) till sönerna Carl, Fredrik, Wilhelm och Henrik samt statsråden A Alexandersson och CG Lagercrantz. Sonen Carl blir brukspatron på Nyby, Wilhelm på Surahammar och Fredrik på Lisjö bruk
- 1864 avlider Erik Adolf Zethelius i en ålder av 81 år.
- 1872 ombildas bruken Nyby, Surahammar och Lisjö till Aktiebolag med de fyra sönerna och två statsråd från Stockholm som delägare.
- 1882 anställs grosshandlaren Linus Laurentius (Lars Linus) Liberg från Stockholm som disponent för Nyby Bruk AB efter Johan Olof Dahl från Svartå Bruk som anställdes 1879.
- P. Liljekvist i Eskilstuna och Wedevågs Bruk var i slutet av 1800-talet stora kunder på stålplåt och Ryssland en mycket stor köpare av spadplåt.*

SAMUEL OWENS IDÉ - ATT ERSÄTTA STENKOLET MED TRÄKOL I PUDDELUGNEN

Engelsk Puddelugn där järnklumpar på flera 100 kg togs ut

I Mumblingshammaren smiddes järnklumparna till ämnen (ur Alla tidens historia om Nyby Bruk)

Under 1700-talet gjorde England tekniska genombrott som drastiskt försämrade Sveriges relativa konkurrensförhållanden. 1709 fick man fram masugnar som kunde eldas med stenkol, som det fanns gott om i England, dessutom nära malmen. De kokseldade masugnarna gav dock järn med hög svavelhalt, som bara kunde användas som tackjärn, inte smidbart järn. Lösningen kom 1784, med den s.k. puddlingsprocessen, också eldad med stenkol, renade järnet från svavel.

**Zethelius-epoken har beskrivits i publikationen "Adolf Zethelius grundaren av Nyby Bruk 1829" utgiven i slutet av 2015.*

HERRGÅRDAR OCH RESIDENS ÄGDA AV NYBY BRUK AB UNDER EPOKERA ZETHELIUS & LIBERG

Nyby Bruks Herrgård med badhuset från 1900-talets början byggdes av Adolf Zethelius 1835

Lisjö Herrgård köptes av Adolf Zethelius 1845

Surahammars Herrgård uppfördes av Adolf Zethelius 1856-58

Rossvik säteri köpt av L.L. Liberg

Ryningsbergs säteri köpt av L.L. Liberg

Rosenbad byggd av L.L. Liberg

Vikmanshyttans herrgård (Larsbo-Norn AB)

Dessutom ägdes under Libergs-epoken Årby Såg och Tegelbruk, egendomarna Rossvik och Ryningsberg säterier ovan och frälsehemmanet Bånkesta, samtliga i Rekarne-bygden. L.L. Liberg var också delägare i fastigheten Rosenbad i Stockholm, som han även byggde.

KARTA ÖVER NYBY BRUK FRÅN ÅR 1920 AV EDVIN BÄCKLUND

Ändrad 1931, -40 och -42

BYGGNADER C

- 3. Rättarbostaden
- 5. Ladugårdsförman
- 12. Kamrersbostaden
- 13. Överingenjörsbostaden
- 15. Verkmästarebostaden
- 20. Lekstugan
- 21. G:a Herrgården
- 27. Krukladan
- 32. F.d. fattighuset

BYGGNADER B

- 4-11 G:a smedbostäderna
- 15. "Kråkslottet"
- 16. "Paradiset"
- 19-21 "Stenbyggningarna"
- 28. Stallet
- 29. Mjölkbod saml.plats
- 30-32 förmän i Kogne
- 33-35 martinarbetare

BYGGNADER A

- 29. Huvudkontor
- 30. Herrgården
- 1-7:
Södra verkens
olika byggnader
beskrivs i detalj
på sid. 13

TORSHÄLLA NYBY HISTORISKA SÄLLSKAP JUBILEUMSUTSTÄLLNINGENS VÄNNER

i samarbete med S:t Olofs Gille

Tack vare generösa bidrag av Sparbanksstiftelsen Rekarne har vi kunnat finansiera två publikationer och dessutom skapa och börja bygga upp en hemsida www.tnhs.se som avser ge en historisk bild av Torshällas 700 år inför jubileet 2017. Torshälla Fastigheter AB har bidragit till tryckningen av Holmens historia.

- **HOLMENS 900 – ÅRIGA HISTORIA**
- **ADOLF ZETHELIUS, GRUNDAREN AV NYBY BRUK 1929**
- **NÄR DÅ VAR NU – TORSHÄLLA FRÅN FORNTID TILL 1717**
- **NYBY BRUKS LIBERGS-EPOK 1882-1944***

Färdiga för slutredigering, layoutarbete och tryckning under kvartal två 2016 är idag följande två publikationer

- **VATTENVÄGARNAS BETYDELSE FÖR TORSHÄLLA-BYGDENS NÄRINGS-LIV**
- **TORSHÄLLAS NÄRINGS-LIV 1717-1967**

Under andra halvåret 2016 hoppas vi få ge ut ytterligare 4-5 publikationer:

- **MÅLARBADENS, WÄSBY SLOTTETS, VÄSBYHOLMS HERRGÅRDS OCH DESS SÄTERIS HISTORIA**
- **NYBY BRUKS "ROSTFRIA" ÄGAREPOKER:**
 - BRÖDERNA EDSTRAND 1945-1965 OCH GRÄNGES 1965-1979
 - UDDEHOLM, AVESTA OCH AVESTASHEFFIELD 1979-2001
- **NYBY BRUKS OUTOKUMPU-EPOK FRÅN 2001**
- **NYBY FRÄLSEGÅRDS/SÄTERIS HISTORIA FRÅN MEDELTIDEN TILL 1970-TALET.**
- **NYBY FOTOARKIVS RÄDDANDE UT UR SOPTUNNOR, DESS OMHÄNDERTAGANDE OCH ANVÄNDANDE**

VI BEHÖVER DITT STÖD SOM MEDLEM!

Vi är snart 200 medlemmar i föreningen. Medlemsavgiften är beskedliga 100kr/år för enskild och 150kr/år för familj. Du anmäler dig genom att betala in årsavgiften till vårt bankgiro 166-3848. Glöm inte att ange ditt namn, postadress, e-mailadress och telefonnummer på avin.

Mer information finns på föreningens hemsida, se www.tnhs.se

Kontaktpersoner:

Rolf Forssell (ordf.)
016-343013, 0708-384112
rolf.v.forssell@gmail.com

Benny Flodin (vice ordf.)
016-343566, 070-6565454
bennyflodin@telia.com

***Utgivningen av denna broschyr har möjliggjorts genom generöst stöd från Outokumpu/Nyby.**